

RÓNA-TAS ANDRÁS

Folytassuk a vitát

Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához

Fontos munkának tartom professzortársamnak, Makk Ferencnek, könyvemről¹ írt 27 oldalas részletes bírálatát². A cikk méretű recenzió mindenekelőtt stílusa és sokoldalú részletessége miatt jelent mintát. A magyar tudományos élet sajnos nem jeleskedik a bírálat műfajában, a recenziók sok esetben személyeskedők, felületesek, szomszédvárok csatáira emlékeztetnek. Makk Ferenc bírálata nem ebbe a kategóriába tartozik.

Makk Ferenc professzor nem könnyű feladatra vállalkozott. Könyvem ugyan nyomtatott formában csak valamivel több, mint 400 oldal, de a betűtípust és sorközöket a kiadó úgy válaszotta meg, hogy a végül is több, mint 50 szerzői ív (egy szerzői ív 40 000 „n”) és az ábrák, térképek egy még kezelhető (és eladható) kötetbe beleférjen. Ez a terjedelem természetesen még így is arra kényszerített, hogy sok esetben rövidítem mondanivalómat, tömörítsem az előadást, és kihagyjak fontos vagy szívemhez közel álló részeket. Végig arra törekedtem, hogy olvasható könyvet írjak, olyat, amelyet az érdeklődő magyar értelmiségi, tanárok, egyetemisták el is tudnak olvasni. Ennek érdekében két olyan dolgot kellett vállalnom, ami lényegesen befolyásolta a könyv szerkezetét.

Az egyik, hogy nem bonyolódtam az egyes kérdések tárgyalásánál tudománytörténeti ismertetésbe és vitákba. A szerző természetesen ilyenkor is köteles ismerni a tárgy irodalmát, de az erre való hivatkozás és a korábbi nézetekkel való vita nem kerülhetett a könyvbe. Ehelyett a fejezetek végén található irodalomjegyzék ad első, s a 14 oldalas szakirodalmi lista további eligazítást. A tájékoztatást szolgálja továbbá a könyv XI. fejezetének 1. alfejezete, amely a korai magyar történelem kutatásának áttekintését igyekszik röviden összefoglalni (305–321 o.).³ Az igazság az, hogy a „tudománytörténeti gombolyító módszernek” (ahogy egyik tanárom nevezte) Magyarországon, német mintára, vannak túlhajtott formái. Az ilyen cikkek egy része a korábbi nézetek ismertetéséből áll, amelyekhez a szerző vagy „csatlakozik”, azokat „nézetéhez közel állónak” minősíti, „számára meggyőző” elemeket sorol fel, vagy fölényesen elutasítja ezeket, rendszerint indokolás vagy elegendő érv nélkül. Mire a régebbi nézetek végére ér, alig marad valami új mondanivalója. S az sem ritka, hogy az új eredményről a végén kiderül, hogy nem az. Az ilyen cikkekkel lehet bibliográfiai tételszámot növelni, alkalomadtán még hasznos is lehet kezdő kutatók számára, de magam nem sorolnám a valódi tudományos munkák csoportjába. A lényeg pedig az, hogy a szélesebb olvasóközönséget nem érdekli néhány tudós finom, s csak az érintett számára érthető célzásokat tartalmazó belső vitája. Ezért erről a könyvemben lemondtam, s úgy látom, hogy Makk Ferenc, ha nem is ért teljesen egyet ezzel az eljárással, de végül is elfogadhatónak tartja.

A másik „fogás”, amellyel élénkíteni kívántam könyvem stílusát, az volt, hogy a források ismertetését felhasználtam néhány probléma, valamint érdekes és fontos adatok bemutatására. A forrásismertetés telefonkönyv jellegének oldását célzó eljárás azt eredményezte, hogy az ismétlések minimumra csökkentésének érdekében sok minden, ami a tör-

¹ A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest, 1996. (2. kiad. 1997).

² Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Actas, 1997/2-3. 161-187.

³ A következőkben a könyvem oldalszámait *kurzívén*, Makk Ferenc bírálatának oldalszámait álló szedéssel jelölöm.

téneti részbe illett volna, ott csak utalás formájában van meg. Makk Ferenc többször is szóvá teszi azt, hogy egy-egy probléma kifejtésére, bemutatására, illetve bizonyítására szolgáló adatokat és érveket több helyről kell összeszedni. Ezt ugyan a belső utalások, valamint az indexek is segítik, de megértem, hogy más szempontból ez kifogásolható.

A könyv egyébként úgy van megszerkesztve, hogy aki csak igen röviden akar tájékozódni, az elolvashatja az ötoldalas összefoglalást (299–304 o.), és megnézhet néhány történeti térképet. Aki a teljes történelmi tablót akarja megismerni, annak mintegy 55 oldalt kell elolvasnia (243–298 o.), aki arra is kíváncsi, hogy a történész honnan veszi ismereteit, mire alapozza állításait, az áttekintheti a forrásokat is (48–140 o.), akit érdekel az elméleti alapozás, az megkapja azt a bevezető részben. Van olyan olvasó, akit csak a kronológiai táblázatban felsorolt események időrendje érdekel. Ez egyébként csak a könyvben tárgyalt eseményeket tartalmazza, s ezek tárgyalásának oldalszámára utal is, de nem kíván önálló történeti kronológiai munka lenni, ilyenek léteznek és hozzáférhetők.⁴ Végül akit érdekel, hogy milyen vitatott kérdések vannak a tárggyal kapcsolatban, az kap egy betekintést a könyv utolsó fejezetében néhány kiemelt vagy kiragadott példán keresztül a folyamatban lévő vitába (*A legkorábbi magyar krónika és a Levedi kérdés; A történelmi hagyomány, Attila és a hun–magyar rokonság; A keleti magyarság, a baskír törzsnevek és Jugria kérdése; valamint a Székely rovásírás*). E fejezetek természetesen nem tudományos tanulmányok a szó szoros értelmében, mégis érzékeltetik a vitákat és a lehetséges megoldást. Az, hogy ez a szerkesztési mód beváltja-e a hozzá fűzött reményeimet, nyilván az olvasó, a szakma és az utókor fogja eldönteni. Az a tény, hogy a könyv első kiadása a viszonylag magas példányszám ellenére három hónap alatt elfogyott, valamit biztosan jelez.

A könyvemnek van egy vonatkozása, amiről az gondolom, hogy a szövegben talán túlságosan is rejtett maradt. Makk Ferenc is elismeri, hogy módszertani szigorra törekedtem, azt azonban nem jelzi, hogy ez a munka, anélkül, hogy ez explicite megjelenne a szövegben, a Németh Gyula nevével fémjelzett tudományos nézetektől való radikális eltávolodás. Németh nemcsak tanárom volt, nemcsak tőle tanultam a turkológia alapjait, nemcsak ő vezetett be a magyar őstörténet problematikájába, hanem később igen sokszor volt alkalmam vele tudományos kérdésekről beszélgetni, vitatkozni. A kapcsolat olyan szorosává vált, hogy, mint közismert, tudományos hagyatékát rám testálta, kéziratait ma is Szegeden őrizzük. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy ezt a „hagyatkozást” Németh Gyula idős korában akkor tette, amikor már nemcsak sejtette, hanem tudomásul is vette, hogy számos kérdésben nem értek vele egyet. „Tudom, hogy nem hiszed” – volt gyakran használt fordulata, s ez nemhogy nem kisebbítette azt a tiszteletet, amit iránta éreztem, hanem éppen hogy növelte. Vele (ellentétben Ligeti Lajossal) lehetett vitatkozni, kellő udvariassággal ellent is lehetett mondani, sőt, igaz nagyon ritkán, meg is lehetett győzni. A korai magyar történelemmel foglalkozó irodalom ma is tele van olyan állításokkal vagy módszertani eljárásokkal, amelyek Németh Gyulától származnak, s amelyek fölött eljárt az idő. Egy részüket a turkológia haladása lépte túl, más részük módszertani okokból tarthatatlan. Az igazsághoz tartozik, hogy Németh hallatlan nagy tudományos tekintélye számos szempontból fontos támasza volt az állandó dilettáns támadásokkal küzdő magyar tudománynak. De az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy Németh nézeteinek, módszereinek kritikai felülvizsgálatát Ligeti Lajos kezdte meg. Tudományos pályafutásának viszonylag kései szakaszában jelentette meg ilyen tárgyú cikkeit, ezek is mindig kerültek az explicit vitát Németh Gyulával, akit tanárának tartott. Az 1986-ban megjelent könyvének⁵ jelentős részei erről szólnak, anélkül, hogy abban Németh nézetei kifejezetten megjelenjenek. Azonban Ligeti könyve, sajnos, a nem turkológus számára alig használható, a turkológusok vi-

⁴ Magyarország történelmi kronológiája I–IV. Budapest, 1981–1983.

⁵ A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.

szont még nem tettek meg mindent, hogy a könyv értékes megállapításai a nem turkológusok számára is hozzáférhetővé váljanak.⁶

Örülök annak, hogy Makk Ferenc végül is elfogadja a nép kategóriájának általam adott új meghatározásának alapelvét. Ő egy lépéssel még radikálisabban újít, szerinte az önelnevezés és az azonosság tudat (mi-tudat) is „tulajdonképpen” a szemiotikai rendszer része, ezért szerinte „a nép az a történetileg kialakult embercsoport, amelynek *azonos* – másétől eltérő – *szemiotikai rendszere* van” (A kiemelések az eredetiben) (163. o.). Az önelnevezés valóban funkcionálhat mint másétől elkülönítő jel, a mi-tudatot azonban nem tartanám a szemiotikai rendszer részének, ellenkezőleg éppen az a jelölt, amit az etnoszemantikai jelek jelölnek. Hogy a népnevet mégsem vontam a szemiotikai rendszerhez, annak az az egyszerű oka, hogy számos közösségnek lehet közös szemiotikai rendszere, és ezekről a népet éppen az különbözteti meg, hogy tagjai viszonylag állandó népnévvel jelölik magukat. Ezért Makk Ferenc javaslatával szemben indokoltnak tartom, hogy eredeti meghatározásomat fenntartsam.

A továbbiakban a bírálat néhány típusos elemét emelem ki.

1. A Makk Ferenc által leírt megjegyzések egyik csoportjáról egyszerűen meg kell állapítani, hogy igaza van, s a javítási javaslatért köszönet illeti. Ilyen tény az, hogy a SzÖM bizánci forrásokat bemutató rész egyes fejezeteit Szádeczky-Kardoss Samu mellett mások is, köztük Makk Ferenc és Olajos Terézia is írták. Hasonlóan jogos néhány zavaró elírásra, következtetlen írásmódra, illetve sajtóhibára való utalása. Meg kell mondani, hogy ezek száma nem is kevés, és természetesen a recenzensnek nem volt feladata mindegyik kikeresése, magam már egy hosszabb, de nyilván korántsem teljes listával rendelkezem.

2. A megjegyzések egy másik csoportja az, ahol egyet értünk, mégis valamilyen okból Makk kifogásolja azt, amit állítok. Így pl. ezt írja: „Meg kell azonban jegyeznünk: Anonymus regényes gesztája nem krónika (10. o.), s így nem tartozik a magyar krónikák közé (60. o.)” (164. o.). Anonymus művéről én azt írom: „Műfaja regényes történet...” (60 o.).

3. Egy következő csoport, ahol nézeteink csak látszólag térnek el. Makk Ferenc azt írja, „A különböző – egymástól eltérő, egymással élesen ütköző – koncepciók képviselői között további viták várhatók”, majd „szakmai összecsapásokról” ír (161. o.). Ezzel szemben én azt írtam: „A végeredmény nagymértékben egyezik mások megállapításaival. Ezt nem kis megnyugvással veszem tudomásul, mert azt jelenti, hogy az alapvető kérdésekben a magyar tudományban konszenzus uralkodik” (12 o.). Azt gondolom, hogy egy adott tudományon belül, és legyen ez most a történelem vizsgálata (és ezen belül a középkor, a népek eredete, kialakulása, vándorlása), az alapvető kérdésekben konszenzusnak kell uralkodnia. Ha nem tudunk egyetérteni abban, hogy milyen típusú forrásaink vannak, hogy milyen forráskritikai eljárásokat alkalmazhatunk, ha nem fogadunk el közös elveket azzal kapcsolatban, hogy egy esemény múltbeli meglétét milyen bizonyítékok alapján tudjuk igaznak, valószínűnek vagy lehetetlennek tartani, akkor megszűnik a tudományos jelleg. Egyet kell értenünk abban, hogy egy tudományos okfejtés tudományosságának előfelté-

⁶ Ligeti könyve igen sok új elemet is tartalmaz, olyanokat is, ahol korábbi véleményét revideálta (pl. a lambdacizmus kérdésében). A nem szakértő azonban nem tudja elválasztani a szerző megalapozott állításait a csak ötletszerűen felvetett, néha zseniális, néha azonban elfogadhatatlan állításaitól. Ligetinek például azt a nézetét, hogy a *bajjír* népnév *-jír-* eleme „járulék”, a *-t* elem pedig egy ez idő szerint meg nem határozható nyelvből származik (Ligeti 1986, 400.), ebben a formában nem is lehet érteni. Tudjuk, hogy Észak-kelet-Szibériában vannak olyan népnevek, amelyeknek van *-jír-* eleme. Ezek közül a legismertebb a *jukagir*, de ilyen a *managir*, van a Kaukázusban *alagir* stb. Talán ezekre az egyébként össze nem tartozó népnévrészekre gondolhattott. A *-t* létezik például a szogdiban és *-d* alakban a mongolban is mint népneveknél használt többes vagy kollektívumjelölő, azonban nyilván nem véletlen, hogy Ligeti, aki mindezt kiválóan tudta, a mongol és szogd szuffixumokat itt meg sem említi.

tele, hogy a szerző tegye a tudomány asztalára adatait, módszerét, hogy úgy kell dolgoznia, hogy állításai és eljárásai mások által mindig ellenőrizhetőek legyenek. Ha ettől eltérünk, akkor joggal szorítanak ki minket a tudományos kutatás színhelyeiről, s legjobb esetben, az „érdekes” és nem „igaz” kategóriával mérnek. Mindig szembeszálltam a „két tudomány” elvével, vagyis azzal, hogy más alapelvek szerint működik a természettudomány, mint a társadalom- és történettudományok. Tovább megyek. Alapvető kérdések közé tartozik, hogy a nyelvek és népek története szorosan összefügg, de nem azonos, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, hogy a magyarság nem Mezopotámiából vándorolt ide, de nem is őslakos a Kárpát-medencében. Még tovább megyek. Ha felsorolom azon állításokat, amelyekben minden magyar (és nem magyar) kutató egyetért a magyarság korai történetét illetően, akkor az a lista, amelyen vitatkozunk, vagy még vitatkozunk, meglepően rövid. Nem becsülöm le ezek jelentőségét, s mindjárt rá is fogok térni. De ha egy kívülálló (laikus vagy más tudomány képviselője, majdnem bár nem egészen, mindegy) azt olvassa egy szegedi egyetemi tanár írásában, hogy az ő szakmájában az élesen ütköző koncepciók között a megoldásnak nincs reménye, akkor joggal veti majd fel, hogy mivel foglalkoztunk eddig, s miért nem a dilettáns, de hangos szerzőknek van igazuk, hiszen az övéké is egy vélemény, hiszen a szakma „jelcs képviselői” sem értenek koncepcionálisan sem egyet. Sajnos egy egyébként tisztelt régész professzorunktól szokták idézni, hogy „másképp is lehetett”. Ha erre nem tudjuk azt válaszolni, hogy bizonyos „másképpnek” nem lehettek, és ezt nem tudjuk bizonyítani, s a bizonyítékokat konszenzussal elfogadni, akkor nagy baj lehet. Gondolom, Makk Ferenc ebben az írásában koncepción olyan dolgokat értett, amelyeket én fontos tudományos részletkérdéseknek tartok. Ebben az esetben egyetértünk, nézeteltéréseink látszólagos.

4. A kérdéseknek nem is kis részében arról van szó, hogy Makk Ferenc bizonyos nézetek kifejtését hiányolja nálam. Bár tudomásul veszi, hogy én csak a saját nézeteim pozitív kifejtésére vállalkoztam, de mégis nehezményezi bizonyos kérdések megkerülését. Ilyen például Kristó Gyula nézete, amely szerint török jövevényszavaink jelentős részét, köztük a földművelésre vonatkozó török jövevényszavainkat a velünk együtt a Kárpát-medencébe költözött kavaroktól vettük volna át.⁷ Makk szerint „...c kérdésnek az újabb kutatások tükrében az eddigieknél is nagyobb fontossága lehet” (164-165 o.). Én ilyen kutatásokról nem tudok. Kristó az idézett helyen Ligetivel vitatkozik. Megállapítja, hogy Ligeti azon okfejtését, hogy csuvasos jövevényszavaink a kazár birodalom területén, 200 év alatt, a 7. század elejétől a 830 körüli időkhöz, kerültek be a magyar nyelvbe, „több nehézség terheli”. Az egyik nehézség Kristó szerint, hogy az időhatárok nem nyelvészeti megalapozottságúak, hanem politikai eseményekhez igazodnak. Ezt a „nehézséget” azért nem értem, mert ezután Kristó kizárólag történeti érveléssel kísérli meg valószínűsíteni saját állítását. Egyébként meg kell mondani, hogy Ligeti érvelése nem pusztán politikai-történeti eseményekhez van kötve. Ligeti kitűnően ismerte a csuvasos török nyelvek hangtörténetét, erről vagy ötven oldalon külön is ír könyvében. Ligeti kutatásait folytatva több tanulmányomban rekonstruáltam a csuvasos török nyelvek hangtörténetét, és credményeimet a könyvem 95-102. oldalain foglaltam össze. Az a tény, hogy a magyar nyelv török jövevényszavaiban az ótörök *-gd-* kapcsolat *-z-*vel van képviselve (*tűzok, búza*), hogy a köztörök *y-* a még ritka *ś-*képviselő mellett (*szél, szőlő*) az idetartozó szavak túlnyomó többsége török *ř-*re mutat (*gyom, gyapjú, gyapot, gyékény, gyümölcs, gyümölcsény*) természetesen kézenfekvő kronológiát ad. Ez még akkor is így van, ha fel lehet tenni, hogy nyelvjárásonként eltért a változás üteme. Tehát elvileg lehetséges, hogy a *szőlő* és *szél* szavainkat más nyelvjárásból vettük át, mint a *gyom* és *gyümölcs* szavainkat, de kronológiai különbségek így is kimutathatók. Ugyancsak világos kronológiát ad a régi török *k-* képviselő mélyhangú szavakban

⁷ Kristó Gyula: A magyar állam születése. Szeged, 1995. 194-197. (a továbbiakban: Kristó 1995.)

(ld. *kantár, kanyaró, kapu, kar, karám, karó* stb., illetve *homok, hajó, harang, herjő, hitvány, hurok*). A *h-* képviselőt mind a kazárból, mind a korai volgai bulgárból ki tudtuk mutatni (ld. 96. o.). Még meglepőbb Kristónak az az érve, hogy például *som* és *körte* szavainkat, amelyeket Ligeti a kazáriai átvétel növényföldrajzi bizonyítékai között sorol fel, már a Kárpát-medencében, de a velünk együtt beköltöző kavaroaktól vettük át. Ez még akkor sem lenne valószínű, ha feltennénk, hogy a Kárpát-medence szláv és elszlávosodó avar népességével a magyarok kavarr kísérőik tolmácsolásával beszéltek. Amit az eddigi tudományos kutatások, s újabban a nyelvészológia a jövevényszavak átvételének motivációjáról tud, az mind ellene mond ennek a feltevésnek. De tiltakozik egy ilyen feltevés ellen az egyszerű józan ész is. A korábban ismeretlen helyi növények neveit a helybeliektől tanulja a később jött. A magyar nyelv korai szláv és szláv közvetítésű vagy szláv hatást mutató avar jövevényszavai pedig gyakorlatilag kizárta teszik ezt a feltételezést. Mindezen érvek Kristónál annak alátámasztására szolgálnak, hogy a magyarság a földművelést nem ismerő nomád életformát folytatott a honfoglalás idején. Erről a nézetéről könyvemben természetesen írok a 98., 122-123. és 283-285. oldalakon. Összefoglalva: azért nem írtam arról a lehetőségéről, hogy a magyarok a kavaroaktól vették volna át csuvasos típusú jövevényszavainkat, mert ezt kizártnak tartom, s a Kristó által felvetett nézetnek nincs sem nyelvészeti, sem történeti támasza.

Az igazolódott, hogy ennek az említése sem segített volna. Makk Ferenc idézi, hogy a *székely* népnévnek az *eszegyel* törzsnévből való származtatását súlyos hangtani nehézségekre utalva elfogadhatatlannak tartom (167. o., 187. o.). De ez Makk Ferencet nem győzte meg. Utal rá, hogy én is azt írom másutt, hogy az átvett szó az átvétel után az átvevő nyelv szabályai szerint alakul, majd Kristó egy másik művére utalva⁸ megjegyzi, hogy „Éppen ezen alapszabály figyelembevételével történt nemrégiben – úgy tűnik: sikeres – kísérlet a *székely* népnév eredetének megoldására.” (167. o.). Ha el is tekintünk attól, hogy természetesen az átadó alakot sem lehet figyelmen kívül hagyni, s ekörül is vannak megoldatlan problémák⁹, én természetesen a magyar hangtani nehézségekre gondoltam. Ezek közül az első, hogy a korai magyar adatok egyértelműen egy **szikül* alakot mutatnak.¹⁰ Ez helynévi, személynévi adatokban is biztosítható, nem lehet tehát szó arról, hogy ez a latin *siculus* „sziciliai” hatására alakult volna ki (hogy aztán ismét eltűnjön).¹¹ Másrészt, nem lehet szó hangátvétetről. Ahogy például a török *erdem* szóból nem lett a magyarban **rédem*, vagy a szláv *ikra*-ból nem lett **kíra*, nem lehetett egy feltételezett *eszkel*-ből sem **szekel*, s pláne nem *szikül*. Itt nem hangátvétéssel állunk szemben.¹² A szláv

⁸ Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. Szeged, 1996.

⁹ Az arab átírás alapján mindenképpen egy /g/ hangot kell feltételeznünk az eredeti alakban. Kérdéses, hogy a népnév valóban magashangú volt-e, bár ez tűnik valószínűbbnek. Nem lehet tudni, hogy a népnévben milyen magánhangzók voltak. A problémák részletes felsorolását lásd a könyvemben a 187. oldalon.

¹⁰ Lásd most még Sinkovics Balázs: Megjegyzések a székelyek volgai bulgár származásáról. Bölcső, 1998/8-9. 12-13.

¹¹ Nincs itt értelme a *siculus* görög és latin történetébe elmélyedni, ez a népnév már Thukydidesnél és Hérodotosznál is előfordul.

¹² A hangátvételek azon csoportja, amelyben a szókezdő is részt vett, két alcsoportra oszthatók. Az egyikben XYY>YVX, vagyis a *bögre>göbre* típus. A második az XV->VX-típus. Míg az első típus igen gyakori, a második igen ritka. Az **iskra>szikra* még akkor is figyelmen kívül hagyható lenne, ha itt hangátvétéssel lenne dolgunk. Ugyanis a magyar nyelv a mássalhangzó torlódásokat szóbeliséjében is feloldja. Ha párhuzamra lenne szükség, akkor jobban ideillik a tövises bokor jelentésű *gilice*<szl. *iglice*<*igol* „tű”, azonban itt a korai adatok: 1500k. *yriglicze*, 1577k. *Iglyicze*, s még a 18. században is *iglice* (ld. TESz). A mai nyj-i alakjai közt elterjedtebb az *iglice* alak (ld. UMTSz II, 1068). A *gilice* alakok a *gerlice* madárnév *gilice* változatának hatására alakulhattak ki. Deme alapos cikkében (A hangátvétel a magyarban. MNyTK, 69. 1943.) a *szikra* és a *gilice* mellett még két adat fordul elő.

iskra nem analogon. Asbóthtal vitázva, már Kniczsa¹³ is rámutatott ennek nehézségeire a magyar oldalon, és felvetette, hogy szláv oldalról csak egy **skra* alakból indulhatunk ki. Míg azonban a magyarban nem volt *skr-* szókezdő, *esz-* szókezdő volt (vö. *eszik*, török *ész* > *eszmél*, majd a szláv jövevénycink sora *esztergár*, *eszterháj*), tehát sem az átvételkor, sem az átvétel után nincs olyan magyar hangváltozás, amelyből ennek a változásnak a motivált-sága megérthető volna. A három szótagúság esetén már török oldalon nem lehet egy **esekel* alakból kiindulni, ugyanis a gutturális biztosan zöngés volt, tehát csak **esegel* lehetett (ebből török közegben válhatott **esgel*, és ebből lehetett **eskel*, de persze ilyen adatunk nincs). Ebből tehát magyar oldalon nem válhatott az első szótag hangsúlytalanná válásával majd kiesésével *székely*, s persze *szikiül* sem. A részletek természetesen egy hosszabb szakcikkbe valók, de a hangtani problémákon túl megjegyzném, hogy ha a székely népnévről kiderülne, hogy török eredetű, az sem volna perdöntő a székelyek eredetére nézve, ahogyan a franciák vagy az oroszok önelnevezésének kérdése sem azonos a francia és orosz nyelv vagy akár etnikum eredetével. Itt ismét Németh Gyula nézetei bukkannak fel, aki az etnonimok etimológiájára többet épített, mint ami ma megengedhető.

A helyzet nem jobb abban az esetben sem, amikor Hunor névünk „leginkább elfogadott” nézetét vagy annak cáfolatát kéri számon Makk Ferenc (168 o.). Györffy¹⁴ Marquart odavetett ötletét¹⁵ továbbfejlesztve kijelentette, hogy a Hunor név az onoguroknak a magyarok között megőrzött nevéből származik. Györffy ezzel a nézettel eléggé egyedül maradt. Számomra egyértelmű, hogy az a Kézai, aki a magyarokat a hunoktól származtatja, az ő s nevét is a hun népnévből gyártotta. Kézainál a magyarok Hunortól, vagyis a hun őstől származnak. Az onogurnak nincs etimológiailag kimutatható *h-* szókezdetű alakja, a „tíz” jelentésű török *on* a régi török *h-*t megőrző haladzsban is *h-* nélkül van. Akár *onogur* akár *onugur* alakból kell kiindulnunk,¹⁶ a magyarban ez *onúr* lett volna, ahogy az *oguz* mint *üz* jelenik meg. A *hungarus* nevünkben megjelenő *h-* pedig itt aligha jöhet szóba. Ez a franciás helyesírási gyakorlat és a *hun* népnévvvel való összecsengés együttes „eredménye”, s a *hungarus* mellett állandóan jelen van az *ungarus* is. Nem fedezhető fel tehát sem tárgyi, sem történeti, sem hangtörténeti ok, amelynek alapján a Hunor név származtatását az onogur névből el kellene fogadnunk.

Ezek közül az *ihlet* helyén álló *hilet* (VitK, nem *hilet*, mint Deménél, ld. Laziczius, MNy, 1930. 275.) nem beszéltnyelvi adat. Az *irt* ige *rit* változata viszont nem hangátvetés, hanem, mint ezt Horger helyesen látta (MNy, 1942. 12.) egy **irit-* alakból a szó eleji magánhangzó eltűnésével alakult ki. Abban már nem vagyok teljesen biztos, hogy ez egy *kiirt* > **kirit* > *ki-rit* téves elválasztásból vezethető le. Ugyanis a szókezdő eltűnése a leggyakoribb éppen a szónáns /r/ és // előtt, egyébként minden nyelvben. Ide tartozik a Kristó által idézett *Lephant* <elefánt személynév, a *Rahovica* <*Orohovica*, illetve a *Rohonc* <*Orohovec* helynevek. A másik csoport a szókezdő *a-*, *az-*, illetve *e-*, *ez-* kiesése, a téves vagy játszi tagolás eredményeképpen pl. *Abalman* > *Balman*, *Eszenetek* > *Szenetek* > *Szent-Elek*. Ez utóbbiban még a téves néptimológia is segít. Mivel a magyarban a hangsúly az első szótagon van, a hangsúlyos szótag kiesése fonetikailag nem motivált. Nem tartozik ide a végső fokon görög eredetű latin *episcopus* szóból származó magyar *püspök* sem. Ugyanis a szókezdő eltűnése még a németben, illetve a szlávban lezajlott, a hangátvetés pedig nem szóeleji helyzetben ment végbe. (ld. öfn. *bischof*, ószász *biskop*, kajhorv. *biškup* > m. *piskup* > *pispük* > *püspök*, *pispek* (TESz, EWUng). Itt most nem térek ki Kordé Zoltán nézetére (Gondolatok a székely eredetkérdésről. Acta, 1997/2-3), aki szerint a magyarba egy *(e)szkel* került át, ami a török véghangsúly miatt *szkel*-nek hangzott, és ebből lett hangbetoldással a *szekel*. A *svola* > *oskola*, *iskola* esete nem látszik támogatni ezt az ötletet.

¹³ A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. 503.

¹⁴ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948/1993. 29-30., a korábbi nézetek ismertetésével.

¹⁵ Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 69.

¹⁶ Erről lásd most Róna-Tas, A.: *Ugor, ogur, or ugor*. Remarks on the name „Finno-Ugrian”. In: Emlékkönyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged, 1996. 265–269.

5. Van Makk Ferencnek olyan megállapítása, amellyel módszertani okok miatt nem tudok egyetérteni. Az *onogur* > *ungarus*, *hungarus* népcnevünkkel kapcsolatban Makk Ferenc azt írja, hogy az a kijelentésem téves, miszerint e nevet „a szlávok szomszédai ... forrásokkal bizonyíthatóan a magyarokra csak a 9. század végétől, a honfoglalás után alkalmazták” (220. o., 169. o.). Ugyanis, mutat rá Makk Ferenc, az Annales Bertiniani a 882-es (*recte* 862-es) évnél említi a magyarokat e néven. Az évkönyvnek ezt a befejező részét, a 862 és 882 közötti időszakot Hinkmar reimsi érsek írta, aki 882-ben halt meg. A Szent Bertin kolostorban megtalált és most St. Omerben őrzött évkönyv előző részét 835-től az troyes-i Prudentius írta, aki 861-ben halt meg.¹⁷ Az ő munkáját folytatja a reimsi érsek, Hinkmar.¹⁸ S valóban mindjárt a 862-es évnél azt olvassuk, hogy a dánok a király országának nagy részét tűzzel és vassal pusztították (*caede et igni vastantes*). S ekkor *Sed et hostes antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum eius depopulantur*.¹⁹ „Sőt más, azon népci számára eddig ismeretlen ellenségek, akiket Ungrinak neveztek, pusztították országát.” Erről az eseményről két helyen is írok a könyvben (253. o., 259 o.). Mégis, mindez nem jelenti azt, hogy forrásokkal bizonyíthatóan a magyarokra ezt a nevet alkalmazták már a honfoglalás előtt. Talán elkerülte Makk Ferenc figyelmét, de az írott források bemutatásánál minden alkalommal, ahol erre módom volt, nemcsak arról írtam, hogy a forrás milyen időszakra vonatkozik, továbbá, hogy mikor írták, hanem arról is, hogy melyek a legrégebb ismert és/vagy rendelkezésünkre álló kéziratok. Ami az Annales Bertiniani illeti, valójában három kézirat tartalmazza a kérdéses 862. évről írottakat: Az első a Codex Audomariensis 706. Ez a másolat a 10. század második feléből származik. Ennek másolata a Codex Bruxellensis 6439-6455, amely másolat a 11. századból származik, valójában tehát nem önálló szöveghagyomány. Ehhez jön egy 17. századi másolat, amely azonban szintén nem jelent külön szöveghagyományozási ágat. Az Annales Bertiniani más részci még más kéziratokban is megtalálhatók, azonban ezek a mi szempontunkból most figyelmen kívül hagyhatók, mert nem tartalmazzák a 862. évet.²⁰ A forrás tehát honfoglalás utáni, a 10. század második feléből származik. Fennáll annak a lehetősége, hogy a másoló a szöveg megírásakor használt népcvet vagy annak körülírását „pontosította”. Hiszen maga a szöveg mondja, hogy a magyarok a korabeliek által nem ismert nép voltak, honnan tudták akkor nevüket. Ez a probléma épp száz évvel ezelőtt már Mátyás Flóriánnak is feltűnt, aki a kérdéses mondatot későbbi interpolációnak tartotta.²¹ Ugyancsak a 10. szá-

¹⁷ Rau, R.: Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. Zweiter Teil, Berlin s. a., 1-5. (a továbbiakban: Rau).

¹⁸ Hinkmar személyéről és tevékenységéről ld. Gross, Thomas–Schieffer, Rudolf: Hinkmar von Reims, De ordine palatii. Hannover, 1980., és ebben gazdag további bibliográfia.

¹⁹ A latin szöveget Rau kiadása alapján idézem. A Waitz-féle kiadásban a *depopulantur* helyett *populantur* áll, és nem közöl olvasati variánst, ld. Waitz, G.: Annales Bertiniani. Hannoverac, 1883. 60.

²⁰ Rau, id. mű, a kéziratok és történetük részletes ismertetésével.

²¹ Mátyás Flórián: Chronologiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban. Akadémiai Értesítő, 1898. 382–387. Karácsonyi Béla és Szegefi László bizonytalanok az interpoláció lehetőségét illetően (Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Budapest, 1976. 179.), és utalnak arra, hogy ellentétben Mátyással Marczali és Györffy az adatot hitelesnek tekintette. H. Göckenjan sem látott problémát a hely hitelességével kapcsolatban (A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: A honfoglalás írott forrásai. Szerkesztette: Kovács L., Veszprémy L. Budapest, 1996. 132.). Már könyvem megírása után jelent meg Ungváry Jenő cikke („...qui Ungri vocantur”. Magyar Nyelv 1997. 441-446.), aki szerint a hely helyes fordítása „De olyan ellenség is dúlja az ő országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt”. Ungváry szerint itt az ungrok egy keleti frank fennhatóság alatt élt nép, és nem a honfoglaló magyarok. Ungváry, aki a Hinkmar által írott krónikarészlet összes olyan mondatát clemzi, amelyekben *ille* áll, arra a következtetésre jut, hogy a „...qui Ungri vocantur” vonatkozhat akár a *hostes*-re akár a *populis*-ra. S tartalmi érveket sorakoztat fel a mellett, hogy „qui Ungri vocantur” a *populis*-ra vonatkozik,

zadi a legkorábbi ismert kézírata a fuldai évkönyveknek.²² A fuldai évkönyvekben, ahol a magyarokat először a 892. év alatt említik (*ibi per IIII epdomas cum tanta multitudine, Ungaris eciam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur*), két évvel később 894. alatt azt írják, hogy *Avari, qui dicuntur Ungari*. 895-ben csak *Avari* néven említi a magyarokat. 896-ban: *cum Avaris, qui dicuntur Ungari*, 900-ban *Avari, qui dicuntur Ungari*, majd 901-ben csak *Ungari* áll. Még bizonytalanabb az adattal való egykorúsága a hildeshheimi évkönyveknek a 893. év alatti bejegyzése (...*inter Bawarios et Ungarios...*).²³ Regino is azt írja, hogy a magyarok neve *retro ante seculis ideo inaudita, quia nec nominata*, vagyis azért nem ismerték a korábbi időkben a magyarokat, mert nevük sem volt. Ugyan a müncheni kézirat, amely Regino szövegét tartalmazza, szintén 10. századi, de itt a szövegösszefüggés miatt nincs okunk azt feltételezni, hogy a másoló javította volna ezt a részt. Reginoval egyezik a Dado verduni püspökhöz 923 előtt írt levél szerzőjének közlése, aki, mint közismert, azt írja, hogy korábban a magyarokat még névről sem ismerték (...*qui nunquam antea auditi sunt*), s abban tér el Reginótól, hogy ennek okát is adja, ugyanis szerinte korábban a magyarokat másképp hívták, ahogy a Tiberist korábban Albulának, vagy Itáliát Saturniának.²⁴ Vagyis nem tévedés az az állítás, hogy *biztosan*, forrásokkal *bizonyíthatóan* csak a honfoglalás utánról tudjuk állítani, hogy az *ungarus* nevet a magyarokra alkalmazták. Ez nem jelenti azt, hogy nem *lehetséges*, hogy már korábban is alkalmazták ezt a nevet a magyarokra. Az pedig egyértelmű, hogy az adott forráshelyeken, tehát az Annales Bertinianiban, a fuldai krónikában, de az Annales Alamanniciban is (a sváb évkönyvekben) 899. alatt és számos más helyen a magyarokat említik. De bizonytalan, hogy az eredeti bejegyzésben milyen név alatt vagy milyen körülírással. Hogy csak ez a szigorúbb forráskezelés a helyes, arra világos példa, hogy a Metód legendában előforduló *ugor* király egyes újabb vélemények²⁵ szerint egy késci betoldás a kéziratban, ahol eredetileg Metód és Vastag Károly találkozásáról volt szó. A könyvemben (220. o.) felhívtam a figyelmet arra, hogy a Metód legenda kézíratai között nincs a 12. századnál korábbi. Úgy tűnik, ez az óvatosság jogosult.

6. Makk Ferenc megállapításai között vannak olyanok, ahol a tényszerű háttér nem engedi meg az általa előadott nézetet. Makk Ferenc, másokhoz hasonlóan,²⁶ az 1311-es csisztopoli feliratban előforduló Madzsar népnév viselője esetében lehetségesnek tartja, hogy nem volgai magyar volt, hanem kárpát-medencei magyar, akiket a tatárok hurcoltak el fogságba sok más magyarral együtt. Ezt a lehetőséget természetesen én is mérlegeltem, s magam is utaltam rá, hogy a tatárjárás után a mongol arisztokrácia tagjai közül többről

akiknek ismeretlen volt az új ellenség. Rau fordítása „...aber auch andere, bisher jenen Völkern unbekante Feinde, Ungarn genannt, verheerten sein Reich” (i. b., 115. o.) a lényegét illetően egyezik Tóth Sándor László fordításával: „...de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak neveznek, ugyanannak a királyságát pusztítják” (A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szeged, 1995. 184.). Akármilyen legyen a helyes megoldás, az kétségtelen, hogy biztos adatnak ezt az évkönyvi helyet nem tarthatjuk, és pedig nem az értelmezés esetleges bizonytalansága miatt, hanem azért, mert nem tudjuk kizárni azt, hogy itt a 10. századi másoló interpolációjával, vagy értelmező beszúrásával van dolgunk.

²² Lásd Fridericus Kurtze kiadását, Annales fuldenses sive Annales francorum orientalis. Hannover, 1891. III-XIII.

²³ Lásd Hermann, I.: Az Annales Hildeshcimenses IX-X. századi bejegyzései. Budapest, 1998. Szemináriumi dolgozat.

²⁴ A levélről lásd Róna-Tas, A: Ethnogenese und Staatsgründung. In: Studien zur Ethnogenese. Bd. 2. Opladen, 1988. 107-110. Lásd még Németh András: R. levele a hungrokról Dado verduni püspökhöz 908 és 923 között. Budapest, 1998. Szemináriumi dolgozat.

²⁵ Lásd Wolfram, H.: Landnahme, Stammesbildung und Verfassung. Überlegungen zu „Vorträge und Forschungen 41, 1 und 2” sajtó alatt.

²⁶ Kristó Gyula: A magyar nemzet születése. 1997. 138-140. (a továbbiakban: Kristó 1997.)

is kimutatható, hogy a magyarok feletti győzelem emlékére Madzsarnak nevezték akkor születő gyermeküket, továbbá hogy magyar rabszolgákat hurcoltak el, többek között a mongolok akkori központjába, Karakorumba.²⁷ A felirat első, a Magyar Nyelvben közölt olvasatát azóta a jobb felvételek és a helyszíni ellenőrzés alapján javítani kellett. Mint ezt könyvemben részletesen megírtam (233 o.), az elhunyt apját nem Madzsar kádinak, hanem Madzsar Redzsep-nek hívták. Az apa neve az arab *madzsab* hónap nevéből származik, és azt a mohamedán gyakorlatot tükrözi, hogy az újszülöttet arról a hónapról nevezik el, amelyben született. Ez pedig azt jelenti, hogy nemcsak az 1311-ben elhunyt apja született muszlimnak, hanem az apjának az apja is, különben nem adta volna ezt a nevet a fiának. S megemlítettem ugyanott, hogy a gyermek a Madzsar nevet aligha kaphatta a magyarországi tatárjárás emlékére, mert születése idején a Volga-melléki muszlimok még nem tagolódtak be a mongol birodalomba. Itt csak megemlíttem, hogy Kristó Gyula szerint „...eddig csak helynevekből tudtuk nagy nehézségek árán igazolni...”,²⁸ hogy a volgai magyarság magát *magyarnak* (*madzsarnak*) nevezte. Természetesen minden bizonyítás nehézségekkel terhelt, ezt a kárpát-medencei népvnevek esetéből is tudjuk, de a Munkácsi által összegyűjtött s legutóbb Vásáry István által kiegészített és újra tárgyalt helynévi anyag²⁹ tanúsága egyértelmű és kétségbenvonhatatlan. Vagyis, hogy a volga-vidéki magyarság is *magyarnak*, pontosabban *madzsarnak* nevezte magát, azon kevés dolog közé tartozik, ahol állításunkban biztosak lehetünk.

7. Végül Makk Ferenc néhány megállapításomról kijelenti, hogy azok őt nem győzték meg. Ezzel természetesen nem lehet és nem szabad vitatkozni. Egy kérdésben különösen sajnálom, hogy nem sikerült meggyőzőnöm Makk Ferencet. Ez az állítólagos baskíriai őshaza kérdése. Makk Ferenc is elismeri, hogy az ún. baskíriai őshaza mellett nem szólnak perdöntő „ún. 100%-os” adatok (174. o.). De négy ilyen felsorol. Az első a Bolsic Tigani mellett feltárt temetői magyar régészeti anyaga. Itt meg kellett volna említenie, hogy ezt az anyagot még a baskíriai őshaza nézetének képviselői is a honfoglalás utáni időre datálják. (ld. a könyvem 105. oldalát). Második érve a Jenő és a Gyarmat törzsnév későbbi előfordulása a baskíroknál. Itt meg kellett volna említenie, hogy az etimológiák nehézségeit már Ligeti is szóná tette,³⁰ s hogy a könyvemben a 331–332. oldalakon kimutattam, hogy a baskír Jurmati törzsnévnek a magyar Gyarmattal való közvetlen összekapcsolása a legújabb turkológiai kutatások fényében tarthatatlanná vált. Ami a Jenőt illeti, felmerülhet, hogy mind a baskírba, mind a magyarba egy harmadik nyelvből került a tisztségnév eredetű törzsnév, bár ennek bizonyítása nem olyan kézenfekvő, mint a Gyarmat esete (332. o.). A baskír népnév Makk Ferenc harmadik érve. Erről részletesen írok könyvem 223–226. oldalain. Nem ismételném meg, amit ott írtam, csak megemlíttem, hogy az a tény, hogy egyes szerzők a magyarokat baskírnak nevezik, semmit nem mond arról, hogy a magyarok Baskíriából indultak el a vándorútjukra. Baskíria a mongol korban keletkezett név (*Pascardia* etc. a mongol kori utazóknál, akiknél a Magna Hungáriával való azonosság először jelentkezik). Negyedik érve, hogy Juliánus magyarjai 1235–1236-ban Baskíriában voltak. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Julianus nem Baskíriában találta meg a magyarokat, ahogy nemcsak Makk Ferenc, hanem számos mások is ismételtlen állítják. Juliánus jelentésében szó sincs Baskíriáról. Juliánus a volgai bulgárok között találta meg a magyarokat. Ibn Fadlán 921/22-ben tett útjáról szóló beszámolója

²⁷ Róna-Tas András: A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton. MNy, 82. 1986. 78-81.

²⁸ Kristó Gyula 1997. 138.

²⁹ A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után, Magyar Őstörténeti Tanulmányok, 1977. 283-290. The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga region, AEMA I (1976), 237-275.

³⁰ Ligeti Lajos: *Gyarmat és Jenő*. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések 40. 1963. 230-239.

pontosan leírja, hogy hol voltak baskírok a 10. században. Könyvem 185. oldalán található 58. ábrán bemutatom Ibn Fadlán útját, és azt, hogy hol voltak azok, akiket ő baskíroknak nevezett. A „baskíriai magyar őshaza” tárgyában sajnos szintén Németh Gyula nézete kísért. Mint ismeretes, ő eredetileg elfogadta Gombocz érvelését a kaukázusi magyar őshaza mellett, de élete végén nézetét megváltoztatta és a magyarság vándorlásának kiindulópontjaként Baskíriát vette fel. Érveit, adatait Vásáry István és Mándoky-Kongur István már korábban cáfolták, s az ő érveiket is felhasználva foglaltam össze a kérdés állását könyvem 330-334. oldalain. Sajnos Németh tekintélye alapján Fodor István, Németh és Fodor tekintélye alapján Czeglédy Károly kritika nélkül átvették Németh kései nézeteit. A további érvelést most itt nem folytatom, csak egyet ismételnék meg azok közül, mert összefügg Makk Ferenc egy állításával. A volgai bulgárok északra vándorlásának részleteit és kronológiáját ma már meglehetősen biztonságosan tudjuk mind írásos források, mind régészeti adatok birtokában rekonstruálni. Ennek részleteit a könyvemben a 182-185. oldalakon tárgyaltam (ld. még az 57. ábrát a 184. oldalon). Ennek lényege, hogy a Bolsic Tarhani vonalat a délről észak felé vándorló volgai bulgárok a 8. század végén, 9. század elején, a Káma vonalát a 900-as években érték el. Ha tehát a magyarok itt laktak volna, nem alakulhatott volna ki olyan tartós és mélyreható érintkezés, amely azon közel 450 jövevényszó mögött áll, amelyet a honfoglalás előtt vettünk át. Különösen, ha a magyarok, mint ezt Makk tartja (178. o.), a 9. század húszas-harmincas éveinek fordulóján, esetleg a 810-es évek végén, érkeztek Baskíriából Leveddiába. Ez azt feltételezné, hogy a magyarok „szembe jöttek” a volgai bulgárokkal. Míg a magyarok északról dél felé vándoroltak, addig a volgai bolgárok ősei ezzel egy időben délről nyomultak északra. Vagyis a magyar nyelvbe „Baskíriában” nem kerülhettek csuvasos típusú jövevényszavak.

Miután a magyarok a 9. század harmincas éveiben már megindultak a kazár birodalomból való függetlencs útján, a jövevényszavak áramlásának már ekkor le kellett lassulnia. A kazár főség alól menekülő kavarak akkor csatlakozhattak a magyarokhoz, amikor a magyarok már gyakorlatilag függetlenek voltak a kazároktól, ellenkező esetben nem nyújthattak volna védelmet a kazárok ellen. A kazároktól gyakorlatilag függetlenné vált magyarok már nem állhattak olyan erős kazár hatás alatt, ami a jövevényszavak átvételét, azok mennyiségét és számos sajátosságát indokolná.

Itt térnék ki Makk Ferencnek arra a megjegyzésére, amely szerint a kubáni őshazával problémák vannak. „Ezzel szemben van olyan megalapozott vélemény, amely a török és az alán szavak magyarba való kerülését földrajzilag a Fekete-tenger északi környezetébe és a Kárpát-medencébe teszi”. Makk itt Kristó fentebb már idézett könyvére utal,³¹ ahol azonban az alán jövevényszavakról nincs szó. S csak azt olvashatjuk, hogy török eredetű, földműveléssel kapcsolatos szavainkat a kavaroaktól vettük át a Kárpát-medencében. Ezzel lezárult a kör. Itt csak megjegyzném, hogy éppen a Kristó-émlékkönyvbe írott cikkemben³² hívtam fel a figyelmet arra, hogy egyre finomodó módszereinkkel ki tudunk már mutatni néhány olyan jövevényszót a magyarban, amely az elslávósodó, de eredetileg törökül beszélő avaroktól származik. Ezek azonban nem nagy számúak, és jól megkülönböztethetők a csuvasos típusú török jövevényszavaink nagy tömbjétől. Ahogy a honfoglalás után került néhány szó a magyarság nyelvébe a besenyőktől, kunoktól, s nem zárhatjuk ki néhány új szó átvételét sem, természetesen elképzelhető, hogy akár a kavaroaktól, akár kazár kereskedőktől egy-egy szó a honfoglalás után került a magyarok nyelvébe. Az ilyen szórányos átvételek vagy vándorszavak mindig különösen nehéz feladat elé állítják a nyelvészeket. De ezek és a több száz korai török jövevényszó átvétele teljesen más nyelvész-oligiai háttérre utal, és nyelvészetileg is más képet mutat.

³¹ Kristó Gyula 1995. 194-198.

³² Róna-Tas András: Hogyan hívták Árpád dédunokáját? Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 417-430.

Ugyancsak sajnálom, hogy Makk Ferencet nem győzték meg azok az érvcim, amelyek arra utalnak, hogy a honfoglaló magyarságnál nem volt szakrális jellege a kettős politikai vezetésnek. Az általa hivatkozott Dzsajhani hagyomány nem szól a magyar uralkodó, fejedelem szakrális jellegéről, az Álmos meggyilkolásáról szóló késci történet, még ha igazságmagva volna is, amit én kétlek, nem bizonyít semmit az uralkodó szakrális jellegéről. Ha minden királygyilkosság mögött szakrális uralmat feltételeznénk, az angol történelem hemzsegne a szakrális uralkodóktól. Nem ismerünk egyetlen adatot sem a néprajzi értelemben vett szakrális királyságra a magyaroknál. Ez a nézet Czeglédy Károly tekintélye révén terjedt el, s bár sokat ismételtgették, a mai napig bizonyítatlan maradt.

8. Nem foglalkozom azokkal az esetekkel, amikor Makk Ferenc saját magával is ellentétbe kerül a cikken belül. Maga is megállapítja például, hogy a DAI csak tévedésből nevezte Levediát az egész magyarság őshazájának (175. o.), az erre épített nézet tehát Levediáról mint önálló magyar őshazáról védhetetlen. S nem foglalkozom azokkal a megjegyzésekkel sem, amikor Makk Ferenc olyan állítással vitatkozik, amelyet nem tettem (pl. nem írtam a könyv 263. oldalán, hogy a magyarok 894-ben II. Mojmirral kötöttek szövetséget, ezzel szemben azt írtam a 253. oldalon, hogy 894-ben I. Svatoplukkal szövetkeztek).

Mind ezek a fontos, részletkérdések körüli vitához tartoznak. Úgy gondolom, hogy Makk Ferenc cikke nemcsak a bírálati műfaj szempontjából, hanem a korai magyar történelem kutatása szempontjából is fontos esemény. Azt javaslom, folytassuk a vitát. Természetesen a részletkérdéseket tárgyaló szakcikkekben.